

A felvidéki magyarok magyarországi letelepítése

A lakosságcsere során áttelepített felvidéki magyarok döntő többsége a dunántúli és a főváros környéki, egykoron németek lakta településeken talált új otthonra. Számos esetben megtörtént, hogy egy-egy felvidéki falu (város) egykori lakóit (rokonokat, családtagokat) egymástól igen jelentős távolságra helyezték el a trianoni országterületen. Milyen okok idézték elő ezt a szétszóródást? Milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a lakosságcsere-egyezmény magyarországi végrehajtását irányító, koordináló Magyar Áttelepítési Kormánybiztosságnak (MÁK) a felvidéki családok honi elhelyezésekor?¹

A felvidéki magyarok családjainak anyaországi elhelyezési lehetőségét döntően meghatározta az önkéntesen kitelepülő magyarországi szlovákok vagyoni-gazdasági helyzetén túlmenően az 1945. évi földreform végrehajtásával kezdődő belső telepítés, továbbá a trianoni határok visszaállítása következményeként meginduló magyar menekültáradat anyaországi megjelenése és nem utolsósorban a honi németiség kitelepítése, ingatlanvagonának igénybevétele is. Az elmúlt két évtizedben számos hazai tanulmány, szociográfiai értékelés jelent meg, ami egy-egy magyarországi régió (mindenekelőtt a Dél-Dunántúl) 1945–1949 közötti rendkívül mozgalmas fél évtizedének etnikai változásait elemezte. E történeti-demográfiai feldolgozásokban természetesen tág teret kapott a felvidéki magyarság elhelyezésével, illetve letelepítésével kapcsolatos nehézségek bemutatása is.²

A miniszterelnök a minisztertanács hozzájárulásával 1946. július 12-én nevezte ki Jócsik Lajos kereskedelem és szövetkezésügyi államtitkárt kormánybiztossá. A népi írókhoz közel álló érsekújvári születésű parasztpárti politikus a két világháború között maga is csehszlovák állampolgár volt, és vezető szerepet töltött be a Sarló-mozgalomban is, így jól ismerte a térség (elsősorban a kisebbségi sorba került felvidéki magyarság) gondjait. Megbízatását nagy felelősséggel látta el, ezért kemény tárgyaló félként ismerték meg a csehszlovák diplomaták és telepítési szakemberek. Jócsik 1947 márciusában, közvetlenül a csere megindulása előtti napokban lemondott megbízatásáról. A kormánybiztos távozását feltehetően az váltotta ki, hogy személyét a csehszlovák tárgyaló delegáció állandóan támadta, ő pedig nem akarta késleltetni a nehezen körvonalazódó megegyezést. Kétségtelen tény viszont az is, hogy a közigazgatásban kevés jártassággal rendelkező kormánybiztos nehezen birkózott meg a hivatali bürokráciával, ezért az általa vezetett hivatalt gyakran bírálták politikus társai. Az író-politikus következetes, a magyar érdekeket mindig szem előtt tartó magatartása nem egy esetben váltotta ki Rákosinak és körének rosszallását is. 1947. április 11-től Hajdú István vette át a kormánybiztosság vezetését. A MÁK a Földművelési Minisztérium irányítása alatt állt. Központi szervei 1946 nyarától fokozatosan épültek ki, míg vidéki kirendeltségei többnyire 1947 tavaszán néhány hét alatt szerveződtek meg. Még azokban a térségekben sem hoztak létre önálló kirendeltségeket 1946 őszén, ahol jelentősebb számú kitelepülésre jelentkezett szlovák élt (Békéscsaba, Gyöngyös, Balassagyarmat). A hivatali apparátus helyett ezekben a megyékben legfeljebb csak egy-két megbízott tartotta a központtal a kapcsolatot. A kormánybiztosság felállításáról szóló első hivatalos híradás 1946. szeptember 28-án jelent meg (11.040/1946. M. E. számú rendelet). A szűkszavú közlemény mindössze egyetlen konkrét feladattal, nevezetesen a 10.000/1946. M. E. számú rendelet végrehajtásával bízta meg az újonnan létrehozott hivatalt.

A kétoldalú diplomáciai tárgyalások időszakában ugyanis a magyar kormányzat már korlátozta az ingatlanok elidegenítését és megterhelését (6.850/1946. M. E. számú rende-

let). A rendelet megfogalmazói feltehetően abból indultak ki, hogy a kitelepülési lehetőséggel élni kívánó magyarországi szlovákok esetleg itt maradó családtagjaikra írathatják földjeiket, házaikat, s így csökkenhetnek az ideérkező felvidéki magyarok életlehetőségei. Ez a szabályozás tehát csak a tulajdonjog előjegyzését, nem pedig bekebelezését tette lehetővé a telekkönyvi hivatalok számára. Az 1946. augusztus 31-én kihirdetett 10.000/1946. M. E. számú rendelet szintén az áttelepülő magyar állampolgárok tulajdonjogát, pontosabban a tulajdonjog átruházását szabályozta. Lényegében megerősítette a január 15-én kiadott korlátozást, továbbá előírta, hogy a kitelepülő személyek ingatlanjai (az egyezmény szellemének megfelelően) a magyar állam tulajdonába kerülnek. A MÁK 11.040/1946. M. E. számú rendelete alapján egy bizonyítványt állított ki, amely igazolta, hogy a házat, a földjét eladó személy nem jelentkezett önkéntes kitelepülésre. 1947 tavaszán azonban azokban a térségekben is kirendeltségeket állítottak fel, ahol jelentősebb számú német élt, illetve nagyobb számú németet telepítettek ki, vagy összeköltöztetését tervezték (Pécs, Kaposvár, Győr). A MÁK-hoz kapcsolódott az 1946. augusztus 1-jén felállított és Wagner Ferenc által vezetett Pozsonyban működő Meghatalmazotti Hivatal is, amelynek konzuli részlege azonban a külügyminisztérium felügyelete alá tartozott. A MÁK egyes vidéki kirendeltségei szoros munkakapcsolatban álltak az egyes önkormányzatokkal és a megyei földhivatalokkal, sőt 1947 végén maguk is a megyei földhivatalok részévé váltak. Csupán a MÁK központi szerve maradt fenn a lakosságcsere befejezéséig, 1949. június 1-jéig.

A lakosságcsere végrehajtásának jogi kereteit az egyezményen kívül – amelyet az országgyűlés 1946 májusában hosszas viták után szentesített (1946. évi XV. tc.) – még az úgynevezett vegyes bizottsági véghatározatok, valamint az egyezményhez és a véghatározatokhoz kapcsolódó rendeletek alkották.³ Az egyezmény lényegében csak körvonalazta a legfontosabb megállapodásokat. Rendelkezett többek között az ingóságok szabad átviteléről, továbbá az ingatlanok tulajdonjogáról, amely arra az államra száll, amelynek területén az található. Szintén az egyezményben vállalták a felek a két-két tagból álló, az úgynevezett vegyes bizottság felállítását is a csere apró, mindkét felet érintő részleteinek kidolgozására. A vegyes bizottság határozatát egyhangú döntéssel hozták, közzététele és nem utolsósorban végrehajtása mindkét félre kötelező erejű volt. A lakosságcsere, illetve a cseréhez kapcsolódó ki- és bevándorlás elméletileg független lehetett volna a többi, második világháború utáni magyarországi népességmozgástól. A valóságban azonban újabb telepítési, elhelyezési feladatot jelentett.

A magyar kormány által kényszerűségből vállalt egyezményben azonban számos gyenge pont és hiányosság is kimutatható. Gyöngyösi külügyminiszter ugyanis mérlegelte a háborús vesztesként kezelt Magyarország csekély érdekérvényesítési lehetőségét, és ezért elfogadta a csehszlovák fél kívánságát, hogy az áttelepítendő magyar családokat (megkérdezésük nélkül) lényegében a Szlovák Telepítési Hivatal jelölje ki.⁴ Az egyezmény például nem tartalmazott utalásokat a kicserélendő népesség legalább hasonló vagyoni helyzetéről sem, mindössze csak a kicserélendők azonos lélekszámára tett halvány utalást (V. cikkely). Magyarország ezen felül ráadásul még további meghatározatlan számú, úgynevezett "háborús bűnös" szlovákiai magyar egyoldalú befogadását is vállalta (VIII. cikkely). Ugyancsak az egyezmény tette lehetővé, hogy a csehszlovák kormány 1946 tavaszán (márciustól májusig) bizottságot küldjön Magyarországra, hogy hat, illetve tizenkét héten keresztül megismertethesse az egyezmény tartalmát a szlovákokkal, és jelentkezőket toborozzon az átköltözésre. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) tizennyolc toborzási körzetet állított fel a trianoni országterületen.⁵ A cseh és szlovák politikai élet reprezentánsait is felvonultató toborzó gyűléseken elsősorban a kedvezőbb csehszlovákiai gazdasági életkilátásokra hívták fel az érdeklődők figyelmét, de felbukkant az áttelepítési propagandában a

magyarországi szlovákság kihalásának rémképe is. A CSÁB 2. számú Pilisi körzetéhez besztott magyar kormány megbízott jelentésében többek között így összegezte tapasztalatait: "Általános tapasztalatom volt, hogy az érintett lakosság kezdettől fogva a mai napig ki van szolgáltatva a csehszlovák propagandisták tevékenységének. Autóikon a legelhanyagoltabb falu szlovák lakosságát is elérik és megagitálják. Olyan helyeket, ahová magyar hivatalos részről senki sem teszi be a lábát. (Ugyanis a magyar összekötőnek csak vonat, autóbusz és kocsifogat állt rendelkezésére, autó nem.) A csehszlovákok leggyakoribb érvei minden szlovákot, akár akar jönni, akár nem, kiviszünk. Akik nem jelentkeznek azok 30 kilós csomaggal jöhetnek. Egy másik változata propagandájuknak, hogy akik nem jelentkeznek, azokat a magyarokkal együtt Szibériába telepítik az oroszok. A visszajelentkezőket (akik szép számmal akadnak) azzal rémítik, hogy azokat magyarok részéről politikailag megbízhatatlannak minősítik és internálni fogják."⁶ A magyar kormány azonban mindvégig ragaszkodott a lakosságcsere önkéntességéhez, vagyis nem kötelezte állampolgárait (a magukat szlováknak vallókat) az ország elhagyására.

A MÁK központi hivatalai 1946 őszén összegezték a CSÁB-tól kapott jelentkezési íveket. A vagyoni adatok és a személyek rendszerezését megnehezítette, hogy a CSÁB az általa felállított toborzási körzetek szerint állította össze a birtokában levő jelentkezési lapokat. (Ezek a körzethatárok pedig lényegesen eltértek az akkori magyar közigazgatási – megye, járás – határoktól.) A kormánybiztosságnak igen rövid időn belül kellett elkészítenie a jelentkezők lélekszámáról, vagyoni helyzetéről szóló kimutatásokat. Az összegző adatok szerint az országban az egyezmény nyújtotta lehetőséggel több mint kilencvenötezen kívántak élni⁷. Ez pedig valamelyest felülmúlja az 1941. évi népszámlálás szerinti szlovák anyanyelvűek számát. A csehszlovák politikusok és demográfusok nem fogadták el a második világháború alatti magyarországi népösszeírás nemzetiségi adatait, és az úgynevezett leszármazás alapján félmillió magyarországi szlovákságról álmodoztak. Hosszas tárgyalások után a 39. számú vegyesbizottsági véghatározat rendezte a kérdést, mely szerint cseh vagy szlovák nemzetiségű az a személy, aki annak vallja magát, és a két nyelv egyikét legalább minimális szinten beszéli. A kitelepülésre jelentkezettek és szlovák anyanyelvűek száma közötti kapcsolat térségenként eltérő volt⁸. A tanulmányban szereplő magyarországi országrészek, térségek nem minden esetben esnek egybe a két világháború közötti statisztikai térségekkel (Dunántúl, Alföld, Észak-Magyarország).

A három dél-dunántúli és két délkelet-alföldi megye külön térségenként való kezelését nemzetiségi összetétele indokolja. Baranya, Tolna és Somogy megyék a hazai németiség, míg Békés és Csanád megyék pedig a honi szlovákság jelentős részét tömörítették a második világháború alatti években. A két délkelet-alföldi megyét kivéve az ország minden térségében több személy szeretett volna csehszlovák állampolgár lenni, mint ahányan 1941-ben szlovák anyanyelvűnek regisztráltatták magukat. A szlovák gyökerű magyar ajkú lakosság is mind egyik megyében jelentős számban élni kívánt a lakosságcsere nyújtotta lehetőséggel. A kitelepülők ingatlanvagyonára az 1946. évi őszi összegzések szerint meghaladta az 52 ezer kataszter holdat, amelynek majdnem felét Békés és Csanád megyében találjuk. A mezőgazdasági területek 40 százaléka juttatott, vagyis a földreform végrehajtása során a magyar kormány nem szorította háttérbe a szlovák gyökerű igényjogosult agrárnépességet, sőt igyekezett igényeiket kielégíteni, ezzel is maradásra ösztönözni őket. A magyar lakosságú Békéssámson határában mintegy 2 700 kataszteri hold szántót osztottak ki a tótkomlói (szlovák) igényjogosultak részére. A három szűkhatárú csanádi falu (Csanádalberti, Ambrózfalva, Pitvaros) föld nélküli vagy törpebirtokos családjai a mezőhegyesi állami ménésbirtokból kaptak földet. (Összesen körülbelül 2 500 kataszter hold szántó került kiosztásra, 3–8 kataszter holdas parcellákban.)⁹ A földjuttatással tulajdonképpen "vagyonossá" tettek több száz (ezer) szegény

sorsú családot, akiket így a csehszlovák telepítési szervek már felvehettek az úgynevezett ingatlancsere-névjegyzékbe, és helyettük szintén vagyonnal rendelkező felvidéki családokat telepíthettek át Magyarországra. Feltűnő, hogy a csak lakásbérlettel rendelkezők aránya másfélszerese a ház, tanya tulajdonosokénak. A MÁK vizsgálata szerint a kitelepülésre jelentkezők ingatlanjainak negyede, mintegy tizenháromezer kataszter hold kifogás alá esik, tulajdonosaik csak részben rendelkeztek ingatlannal vagy a kitelepülésüknek valamilyen formai, illetve személyi akadálya volt.¹⁰

Az 1945. évi földreform (600/1945. M. E. számú rendelet, illetve az 1945. évi VI. tc.) végrehajtása is hatással volt a lakosságcsere, pontosabban az áttelepítettek elhelyezésére. Az 1848. évi jobbágyfelszabadítást követő évszázad legnagyobb arányú tulajdoni reformja a trianoni Magyarország mezőgazdasági területének harmadát érintette.¹¹ A reform céljaira a földalapot részben a nagybirtok kártalanítás útján történő kisajátításából és a kincstári tulajdonú földek felajánlásából, részben pedig az úgynevezett hazaárulók földjének elkobzásából kívánták megteremteni. A birtok nagyságának felső határát 100, illetve a paraszti gazdaságok esetében 200 kataszter holdban jelölte ki a rendelet. Az így megteremtett földalaptól kívánták létrehozni (a rendelet alkotói) a földnélküli agrárnépesség és a törpebirtokosok számára az önálló kisbirtokokat, a legfeljebb 15 kataszter holdas gazdaságokat. A rendelet végrehajtása során azonban nem kevés nehézséggel kellett megküzdni. Egyrészt a kiosztásra kerülő földalap megteremtése, másrészt pedig a parcellázás, az új tulajdonosok kijelölése okozott gondot. A földmegváltás során számos helységben a földrendező bizottságok (az óriási földéhség miatt) nem tartották be a törvény (rendelet) által előírt 100, illetve 200 kataszter hold mentesítési határt. Rendkívül bonyolult feladatnak bizonyult az elkobzandó földtulajdonosok listájának összeállítása.

A rendelet szerint ugyanis az úgynevezett hazaárulóktól, a nyilasoktól, a Volksbundtagoktól, a háborús és a népellenes bűnösöktől megváltás nélkül vették el ingatlanjaikat. Az igazi nehézséget azonban az egymillió földigénylő jogosultságának mérlegelése jelentette. Végül is 650 000 jogosult számára mértek ki 1–15 kataszter hold földterületet. A jogosultak lakóhelye és a reform céljaira létesített földalap földrajzi elhelyezkedése között legtöbbször igen nagy (100–300 km) eltérés mutatkozott. Ezért indult meg a belső vándorlás a tiszántúli területekről a dunántúli falvak felé, ahol a nagybirtokok mellett elsősorban az elkobzott német ingatlanok jelentettek új telepítési helyeket. Jóllehet a trianoni országterületre érkező felvidéki családok számára a földreform során felhasznált mezőgazdasági területnek csak mintegy 3 százalékát (körülbelül százhuszezer kataszter hold) biztosították, mégis letelepítésük nem egy esetben a hazai telepések rosszallását váltotta ki.

A második világháborút követő évek másik Magyarországot is érintő európai népeségmozgása a németek kitelepítése volt. Mintegy nyolcmillió kelet-közép-európai német menekült el, vagy telepítették ki őket többé-kevésbé szervezett formában Németország akkori négyhatalmi megszállási övezetébe. Még napjainkra sem sikerült teljes egészében feltárni azokat az okokat, amelyek a szövetséges nagyhatalmakat az 1945 nyári potsdami konferencián arról győzték meg, hogy a csehszlovákiai és a lengyelországi németek mellett a magyarországiakat is a kollektív felelősségre vonás keretében szülőföldjükéről kitelepítsék.¹² Magyarország 1944 márciusában elvesztette szuverenitását, melyet majd csak az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés állította többé-kevésbé helyre. Ezért a németek kitelepítését Magyarországon a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) irányította, pontosabban a magyar kormány a SZEB rendelkezései alapján hajtotta azt végre.¹³

Kétségtelen, hogy a második világháború utáni években a magyar politikai életben és az országot irányító politikai elitben jelen volt egyfajta németellenes indulat, ami Németország háborús veresége után elsősorban a hazai németiségre irányult. A németellenes indula-

tok felerősödését (a magyar politikai életben) mindenekelőtt az ország német megszállása váltotta ki. De hozzájárult az érzelmek felkorbácsolásához a magyarországi németiség egy igen szűk, de annál hangosabb, többnyire a Volksbundhoz kapcsolódó rétege, akik a háború alatt a pángermán propaganda hatása alá kerültek, és ennek gyakran főleg szólamokban helyet is adtak. A hazai németiség jelentős része, mint ezt a *Hűséggel a hazához*-mozgalom megalakulása is bizonyítja, csaknem teljesen azonosult a magyarsággal, és legfeljebb csak nyelvében volt német, szívében gondolkodásában pedig magyar. A háború utolsó heteiben többségében a honi németeknek éppen az a része távozott az országból, akik legszorosabban kötődtek a Harmadik Birodalomhoz. A szülőföldjén maradó hazai németiségre azonban szomorú sors várt. Az 1944–1945 telén kezdődő, gyakran 3–5 évig tartó oroszországi kényszermunka, a németországi kitelepítés, vagyoneklobzás sújtotta a német családokat. Az 1945. évi 12.330. M. E. számú rendelet lényegében a kollektív felelősségre vonást valószínűsítette meg, vagyis csupán a német anyanyelv vállalása az 1941. évi népszámláláskor is elegendő okot jelentett a kitelepítésre. Bár a rendelet a német anyanyelvű, de magyar nemzeti-ségű személyek számára mentesítést helyezett kilátásba, ha hitelt érdemlően igazolják, hogy a magyarsághoz való nemzethű magatartásukért üldözést szenvedtek.

A mentesítési bizottságok szubjektív döntéseinek lehetősége pedig eleve a megvesztegetés árnyékát vetítette elő. Szinte mindegyik németlakta településen számos olyan család is a kitelepítendőek listájára került, akiknek egyetlen "bűne" a jelentős ingatlanvagyonra volt. 1946 januárjától az év augusztusáig Németország amerikai megszállási övezetébe közel százhuszezer egykori magyar állampolgárt költöztettek ki. Többségüket korábbi lakhelyéről, az Észak-Dunántúlról és a főváros környékéről.¹⁴ A Dél-Dunántúl németek lakta településeit csak kismértékben érintette az első kitelepítési hullám. 1946 nyarán a Németországot megszálló amerikai katonai hatóságok azonban leállították a magyarországi németek befogadását, pontosabban a befogadást vagyoni feltételekhez kötötték.¹⁵

A belső telepítésekkel és németek kitelepítésével egy időben, sőt már azt megelőzően az 1937. évi határok visszaállításának eredményeképpen jelentős számú magyar menekült érkezett a trianoni országterületre, legtöbbször még azt is átlépve nyugat felé. E menekült hullám legnépesebb csoportját a bukovinai székelyek alkották. A 18. században a Kárpáton túlra költözött népcsoportot 1941-ben a magyar kormány telepítette a Magyarországhoz visszakerült Bácskába, az első világháborús szerb önkéntesek (dobrovoljácok) által elhagyatott falvakba. 1944 őszén újból menekülniük kellett a visszatérő szerb partizánok elől. A magyar kormány által kinevezett telepítési felügyelő, Bodor György többnyire az egymással szomszédos Tolna és Bács-Bodrog megyei német falvakba telepítette le az évszázadokig Bukovinában élő magyarokat (mintegy háromezer család 14–15 000 fő). Bodor telepítő tevékenységét azonban számos kritika érte már a korabeli politikusok részéről is, mivel munkáját kellő körültekintés nélkül végezte, és nem egyszer önkényesen vette igénybe a német családok ingatlanjait telepítési célokra.¹⁶

A csehszlovák politikusok és gazdasági szakemberek szinte az egyezmény megkötésével egy időben (1946. január–március) lázas sietséggel írták össze a magyar nemzeti-ségű lakosság személyi és vagyoni adatait.¹⁷ Így előkészítve a lakosságcserét, családonként (gazdasági egységenként) vették számba a szlovákiai magyarságot. Elsősorban az ingatlan-tulajdonosok regisztrálására fordítottak nagy gondot. Kiemelten kezelték a ház és a legalább 5 kataszter hold földterülettel rendelkező családokat, illetve az ipari műhelyek, a kereskedelmi egységek tulajdonosait. A magyarországi toborzó gyűlések eredményeként jelentkező szlovákok ingatlan adatainak birtokában jelölték ki kötelező magyarországi áttelepítésre a felvidéki magyar családokat. (106 398 személy V. cikkely, 75 114 személyt

pedig a VIII. cikkely szerint). Az áttelepítésre kijelölt magyarok döntő többsége (mintegy négyötöde) a Pozsony, Galánta, Érsekújvár, Léva és Ipolyság által határolt Duna menti Alföld 1945-ig csaknem színmagyar településein élt.¹⁸ (E helyenként 45–50 km széles színmagyar vagy erősen magyar többségű területsáv az első bécsi döntés eredményeként 1938–1945 között visszatért az anyaországhoz.) A Szlovák Telepítési Hivatal (Osídlováci urád) szakértői az áttelepülésre jelentkezett magyarországi szlovákok képviselőinek bevonásával állították össze (a korábban már felmért szlovákiai magyar családok ingatlanvagyon adatainak birtokában) az ikresítési íveket. Kétségtelen, hogy a telepítési hivatal családok (gazdasági egységek) cseréjét készítette elő. A kitelepülésre jelentkező magyarországi szlovák családok egy része azonban még a magyarországi földreform végrehajtásának eredményeként sem volt alkalmas az ikresítésre, vagyis vagyontalan volt, illetve alig rendelkezett ingatlanvagyonnal, továbbá jelentős számban telepedtek át család nélküli, egyedülálló személyek. A legalább lakással, lakásbérlettel és negyed-fél lakóházzal (tanyával), 2–3 kataszter hold mezőgazdasági ingatlannal rendelkezőket vették fel az ikresítési ívek úgynevezett B. névjegyzékébe, míg kisvagyonú (1–2 kataszter hold föld, negyed-nyolcad házrész) családokat, és egyedülálló személyeket külön, úgynevezett "S" jelzésű névjegyzékben regisztrálták. Ezeknek a családoknak a befogadását korábban a csehszlovák állam egyoldalúan vállalta. Az ikresítési ívek esetében a Telepítési Hivatal szakemberei igyekeztek a magyarországihoz valamelyest hasonló természeti adottsággal rendelkező lakóhelyet kijelölni.¹⁹ Így többek között a három délkelet-alföldi toborzási körzet önkéntes kitelepülőit (Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós), amely magában foglalta Békés, Csanád megye egészét, valamint Csongrád és Jász-Nagykun-Szolnok megyék területének nagyobb részét, a Galántai, a Komáromi, az Érsekújvári és a Lévai telepítési körzettel kapcsolták össze. Bár Sarvas és környékének (Körösök vidéke) természeti adottságai, településföldrajzi viszonyai eltérnek a Garam-mente itt-ott már dombsági felszínétől, a kis- és középfalvak sűrű hálózatától.

1947. március végére csak a legfontosabb akadályok hárultak el a kétoldalú csere tényleges megkezdése előtt. A csehszlovák kormány 1947. február végén felfüggesztette a felvidéki magyar családok 1946 őszétől tartó, Csehországba történő deportálását. Továbbá elfogadták a 26. számú vegyes bizottsági véghatározatot, amely az egyezmény szellemének megfelelően szabályozta az ingóságok szabad átvitelét. A magyar fél számára ugyanakkor a néhány kedvezőtlen kérdés rendezése még váratott magára. Legfontosabb teendőként mérsékelni kellett a Felvidékről áttelepítendő magyar és a Magyarországról önkéntesen távozni kívánó szlovák családok ingatlanvagyoni közötti szakadékot. A csehszlovák telepítési szervek szakemberei közismerten egy-egy településen belül a reszlovakizációnak ellenálló legmódosabb paraszti családokat jelölték ki kötelező magyarországi áttelepülésre, vették fel az ikresítési ívekre, míg a repatriálni szándékozó magyarországi szlovákok többsége a szegényebb rétegek közül került ki. A pozsonyi magyar meghatalmazott 1947. március végén kapta kézhez az első háromezer család (körülbelül tizenkétezer fő) kölcsönös áttelepítésére szóló csehszlovák javaslatot. Az ívek tüzetes átvizsgálása során azonban kiderült, hogy a szlovák fél 614 családdal többet kíván átköltöztetni, mint ahányat a megállapodásban rögzítettek. Az első szakaszban ugyanakkor átköltözésre kijelölt magyarországi szlovákokból 265 már Csehszlovákia területén tartózkodik, vagy áttelepülésük ellen a magyarok kifogást emeltek. A MÁK 1947 márciusában gyors ütemben kiépülő vidéki kirendeltségein keresztül szerzett újabb információkat az egyes községi-városi eljárásoktól, hogy az adott helyen milyen telepítési lehetőségekkel (ház, föld, műhely) rendelkeznek. Külön összeírták az ideiglenes tartózkodásra alkalmas nagyobb épületeket (lakótanyákat, kollégiumokat). A visszaérkezett kérdőívek is meggyőzték a magyar telepítési szak-

embereket, hogy a felvidéki családok minimális életlehetőségeit csak újabb, elsősorban a magyarországi németek tulajdonában álló ingatlanok igénybevételevel lehet biztosítani. A kitelepülni szándékozó szlovákok ingatlanvagyonra 1946. évi tavaszi összeírás óta egyre inkább "fogyatkozott".

A jelentkezők visszalépése, illetve a kitelepülés különböző akadályai és családokon belüli vagyoni viták miatt igen jelentősen, körülbelül harmadával csökkentették az ingatlan-alapot. A magyar kormány ezért kényszerhelyzetben, néhány nappal a csere megkezdése előtt kiadta a 4300/1947. M. E. számú rendeletét, amely a németek összeköltöztetésével próbálta megteremteni a telepítési földalapot. Mintegy hetvenezer kataszter hold mezőgazdasági területet tartalékoltak az érkező felvidéki családok számára.²⁰ Az összeköltöztetés azokat a német családokat érintette, akikre az 1945. évi rendelet vonatkozott, de kitelepítésük a németországi amerikai katonai hatóságok ellenállása miatt meghiúsult. 1947–1948-ban, már a felvidékiek megérkezése után – újabb, a korábbinál azonban kevesebb (mintegy ötvenezer) – magyarországi németet kényszerítettek az ország elhagyására. Az 12.200/1947. számú Korm. rendelet (amely 1947 őszén látott napvilágot) az 1941. évi népszámlálás szerinti német anyanyelvű, de magyar anyanyelvű polgárokat már nem említette a kitelepítésre ítélték között. Továbbá a bányászok és a lakóhelyük számára nélkülözhetetlen iparosok is szülőföldjükön maradhattak. Az összeköltöztetés és a részleges vagyonek Kobzár azonban továbbra is sújtotta a hazai (népszámlálás szerinti) német ajkúakat.

A lakosságcsere tényleges megkezdése utáni hetekben látott napvilágot a "telepítési törvényként" ismert 5.300 M. E. számú rendelet, amely egyebek mellett a földreformhoz kapcsolódóan 15 kataszter holdban maximalta az egy-egy áttelepített család számára juttatható ingatlant. A rendelet továbbá fontos szerepet szánt az érintett településeken alakított telepítési bizottságoknak, amelyekben a helyi politikai pártok és érdekképviseletek (UFOSZ, Paraszt-szövetség, szakszervezetek) mellett a felvidéki magyarok képviselői is helyet kaptak. E bizottságokra nem kisebb szerep hárult, mint a rendelkezésre álló ingatlanvagyon méltányos elosztása. 1947. április–1948. december között több mint tizenkétezer család (mintegy ötvenezer személy) érkezett a szervezett csere keretében a trianoni országterületre.²¹ A magyar és a szlovák telepítési szervek előzetes egyeztetés alapján (az ikresítési névjegyzékek felhasználásával) indították el és bonyolították le a cserét. Magyarországon április 9-én a Tótkomlói körzethez tartozó Pitvaroson és a Nyíregyházi körzetben (a várost övező bokortanyákon) kezdték meg ingóságok vagonírozását a kitelepülni szándékozók. Ezzel egy időben a Szlovákiában a Galántai körzet (Nagyfödemes, Nagymácséd) áttelepítésre kijelölt családjai, valamint Léva környékének magyar lakosai is csomagoltak.

Az első magyar, illetve szlovák telepéseket szállító szerelvény április 12-én lépte át az országhatárt. Május közepén a Szarvasi, május végén pedig a Békéscsabai körzet is bekapcsolódott a lakosságcserebe.²² A kondorosi szlovákokat a történelmi levegőjú Nagysallóra, a csabaiakat pedig Érsekújvárra és környékére költöztették. A kormánybiztosság a népességmozgás első heteiben szinte kizárólag csak a magyarországi németek ingatlanjait használta fel telepítési célokra. Mindössze Galánta és Érsekújvár környékéről irányítottak hat szerelvényt Nyíregyházára. A szlovákok visszahagyott javainak nagyobb arányú igénybevétele május végén és júniusban került sor. Az érsekújvári családokat Tótkomlóra, a gútaiakat pedig Pitvarosra, Kondorosra, Tótkomlóra, Mezőberénybe és Medgyesegyházára irányították. A békéscsabai szlovák családok "ikerpárjaként" szereplő perbeti és komáromszentpéteri magyar családokat kivétel nélkül a Dél-Dunántúlra irányították. 1947 nyarától folyamatos a német és szlovák ingatlanok betelepítése. Az ikresítési íveket csak a szlovák fél tudta hasznosítani: a távozó magyar családok annyi ingatlanlalt hagytak vissza, hogy a szlovák családoknak jobb életfeltételeket biztosíthattak. Míg a magyarországi szlováklakta falvakban, városokban leg-

többször 3–4 távozó szerelvény után fogadhattak egy érkezőt. Tehát 20–22 felvidéki család minimális megélhetését sokszor 60–70 önkéntesen távozó szlovák család javaiból lehetett csak megteremteni. A pontos részletességgel felvett ingatlanvagyon-leltár alapján a szobi határátkelőhelyre érkező magyar családokat foglalkozásuk és vagyoni helyzetük alapján csoportosították, majd a rendelkezésre álló telephelyek egyikére irányították őket.²³ A kormánybiztosság telepítési osztályának munkatársai igyekeztek, hogy ugyanarról a felvidéki településről származó családokat egymás közelébe elhelyezzék. Szándékuk azonban sokszor nem valósulhatott meg. A már ismert okok miatt nem volt könnyű egy időpontban nagyobb számú megfelelő ingatlant találni sem a dunántúli falvakban, sem pedig az alföldi szlováklakta településeken.

1948-tól egyre több megoldhatatlan feladat hárult a hazai telepítési szakemberekre, megfogytak ugyanis a felhasználható telephelyek. Nehezítette az egy tömbben történő magyarországi elhelyezést, hogy voltak települések (Érsekújvár, Komárom, Udvard), ahol nem az egymás utáni napokban, hetekben, hanem több (egymástól távoli időpontban) történt meg a kijelölt családok átköltöztetése. Ezért a rokon családok egymás közelében történő letelepítése szinte megoldhatatlan feladatot jelentett. Érsekújvárból az első szerelvények még 1947. május végén indultak el Tótkomlós felé. Az újbóli átköltöztetésre azonban csak 1948 nyarán került sor. Ekkorra már Komlóson nem maradt ingatlan, így az újváriakat részben a Dunántúlra (Mór környéke, Tolna megye), részben pedig a Délkelet-Alföldre (Szarvas, Békéscsaba, Elek) irányították. A negyedieket ugyan egymáshoz közeli időpontban telepítették Magyarországra, egymáshoz közeli elhelyezésük azonban megoldhatatlannak bizonyult. Csanádtól Tolnáig, Baranyaig találtak új életlehetőséget az egykori negyedi családok (3. ábra).²⁴ (A negyediek "ikerpárjaiként" pedig a Csanád megyei Nagybánhegyes kitelepülő szlovákjai szerepeltek.) Az udvardi családok magyarországi szétszóródását minden valószínűséggel az okozta, hogy két időpontban történt meg az áttelepítés. Az 1947 decemberében Magyarországra érkezőket Szarvasra és környékére (Csabacsúd) irányították, ahonnan néhány héttel korábban költöztek el a szlovákok új (az ikresítési ívekben kijelölt) Garam-vidéki otthonaikba (Zselíz, Hölvény, Csata, Oroszka). Az 1948. március-áprilisban áttelepített udvardiak számára azonban csak a Dél-Dunántúlon talált házat, földet a kormánybiztosság. A földműves családok letelepítésekor a legnagyobb gondot az okozta, hogy egy-egy településen a rendelkezésre álló mezőgazdasági területhez nem találtak megfelelő számú lakó- és gazdasági épületet. Szarvas és Kondoros is (elsősorban az említett okok miatt) csak hatodannyi felvidéki családot fogadhatott, mint ahány szlovák család elköltözött onnan.

A legnehezebb feladatot azonban mégis a nem földműves foglalkozású családok elhelyezése jelentette. Lakást, lakóépületet még csak biztosítottak az iparosok, a kereskedők, az értelmiségiek számára, alkalmanként üzletet, műhelyt is. De a termelés (vállalkozás) beindításához szükséges tőkét már nem sikerült előteremteni az állami segélyből. A kormánybiztosság által nyújtott néhány száz forintos hitel vagy kölcsön csak legkritikább esetben volt elég a korábban már (a szlovákiai nemzeti gondnokság által) nagyrészt kifosztott réteg gazdasági tevékenységének újrakezdéséhez. Számos, egykor igen jómódú, korábbi felvidéki lakóhelyén köztisztviselőként álló, nagy múltú iparos, kereskedő família kilátástalanul és elkeseredetten sodródott a trianoni országterületen Békéscsabától Szombathelyig, vagy Nyíregyházától Pécsig a megélhetés és az egzisztencia megteremtése reményében. Legtöbbször az Észak-Dunántúlon vagy a főváros környékén találva végső menedéket. A kormánybiztosság, illetve a megyei földhivatalok éppen a családi, a rokoni kötelékek erősítése céljából lehetővé tették az úgynevezett telephelycserét, vagyis az első magyarországi letelepítési helyről általában államköltségen az "új", kiválasztott ingatlanba költöztették a felvidéki családokat. (A "kedvezményt" azonban csak egyetlen egy alkalommal vehették igénybe.)

Az 1949. évi népszámlálás szerint az ország akkori népességének közel 3 százaléka (262 964 fő) élt 1938. március 1-jén a trianoni határokon kívül. Közülük legtöbben (102 741 fő) romániai és csehszlovákiai (90 668) illetőségűek voltak. Míg Jugoszlávia területén 34 514, Kárpátalján pedig 9 552 személynek volt a lakhelye. A népszámlálási adatokhoz hasonló számsorok állnak rendelkezésünkre a Csehszlovákiát 1945–1949 között elhagyó magyarok lélekszámát illetően is (3–4. táblázat).²⁵ A két számsor összevetésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következőket. A népszámlálási adatokban szerepelnek azok a személyek is, akik 1938–1944 között mindenekelőtt az úgynevezett első bécsi döntés után visszakerült magyarlakta területsávból költöztek a trianoni országterületre, leginkább a fővárosba és környékére és az északi iparvidéki városaiba (Miskolc, Ózd). A háborút követő népszámlálás ugyanakkor már nem tartja számon azokat az egykori felvidékieket, akik 1945–1949 között a trianoni országterületen haltak meg, illetve időközben Nyugat-Európába vagy a tengerentúlra vándoroltak. Továbbá nem szerepelnek a kimutatásokban a hadifogolytáborokban vagy a háborús események következtében szülőföldjükön elhunyt azon felvidékiek sem, akiknek családjuk menekültként vagy áttelepítettként kényszerült Magyarországra költözni. A MÁK megyei bontásban csak a kétoldalú csere keretében letelepített családok számát adta meg, míg a lélekszámot nem közölte. 1947–1948-ban 12 548 család 50 507 személy érkezett a trianoni országterületre. (A családok száma alapján megközelítőleg meghatározható, hogy egy-egy megyébe hány személy érkezett. Egy-egy család átlagosan ugyanis négy személyből állt.)

Az önkéntesen kitelepülő szlovákok pontos számát sem ismerjük megyei bontásban, mivel a csehszlovák adatok itt is az úgynevezett toborzási körzet szerint állnak rendelkezésünkre, és honi kimutatások sem készültek el megyék szerint. A lakosságcsere keretében áttelepített felvidékiek döntő többsége a nyugat-szlovákiai régióból, a Pozsonytól Ipolyságig húzódó, 1945-ig csaknem színmagyar területsávból érkezett. Losonc-Rimaszombat vidékét, továbbá Kassa környékét kisebb mértékben érintette a kétoldalú csere. Menekültként azonban e térségből is legalább húszhuszonöt ezer többnyire őslakos magyar távozott.²⁶ A MÁK csak az 1947. évi adatokat összegezte, de az 1948. évi áttelepítési adatok sem módosultak lényegesen az áttelepített magyarok (régión szerinti) lakóhelyét illetően.²⁷ Általában a távozni készülő szlovákok mintegy kétharmada élt ténylegesen az egyezmény nyújtotta lehetőséggel. (CSÁB körzetenként 35–80 százalék között változik az áttelepülők aránya. Észak-Magyarországról jelentős számban jelentkeztek csehszlovákiai átköltözésre, és költöztek is át ténylegesen. A kétoldalú csere keretében azonban alig telepítettek magyar családokat a térségbe. Jelentős számban írtak össze viszont olyan személyeket a térségben, akik 1938-ban Csehszlovákia területén éltek. A lakosságcserevel gyakorlatilag egy időben folyt a menekültként, elűzöttként (ingóságaik nélkül) érkező felvidékiek elhelyezése, akik a népszámlálási adatok szerint a szülőföldjükhöz közeli észak-magyarországi és észak-dunántúli megyékben, valamint a főváros környékén próbáltak új életet kezdeni.

Megfigyelhető, hogy a Délkelet-Alföldön és a Dél-Dunántúlon elhelyezett felvidéki családok egy része már az első években az Észak-Dunántúlra, illetve Budapestre és környékére költözött. A lakosságcsere lebonyolításnak mindvégig egyik megoldatlan központi kérdése maradt a kicserélendő (kicserélt) népesség eltérő vagyoni helyzete. A csere megindulása után a tárgyalások eredményét a felek (1947. június elején) a pöstyéni jegyzőkönyvben rögzítették. A csehszlovák delegáció vállalta, hogy az áttelepítendő magyarok társadalmi és vagyoni összetétele igazodik az 1930. évi csehszlovák népszámlálás kimutatásaihoz. Így egyebek mellett a Magyarországra érkező családok 67,6 százaléka földműves, 14,5 százaléka iparos, 3,4 százaléka kereskedő, 3,1 százaléka értelmiségi, míg 10,6 százaléka egyéb foglalkozásúnak kellett volna lennie. Az átlagosan egy (földműves) áttelepülőre, illetve egy család-

tagra jutó mezőgazdasági ingatlan területe pedig nem érhetne volna el a 2,37 kataszter holdat (1,4 hektár). Az 1949. évi kimutatók szerint azonban a csehszlovák telepítési hatóságok nem tartották magukat a pöstyéni megállapodáshoz. A kétoldalú csere keretében ugyanis a trianoni országterületre érkező családoknak 79,7 százaléka volt földműves, és az általuk visszahagyott ingatlan nagysága személyenként meghaladta a 3 kataszter holdat (3,16 kataszter hold, illetve 1,8 hektár). A Csehszlovákiából áttelepített magyar családok szülőföldjükön százhatvanezer kataszter holdnyi mezőgazdasági területet birtokoltak, míg a Magyarországról önként elköltöző szlovákok csak 31 000 kataszter holddal rendelkeztek. (A távozók mezőgazdasági ingatlanjainak nagyobbik feléhez (16 000 kataszter holdhoz) a magyarországi földreform során jutottak.)²⁸

A rendszerváltást követő években (1992–1996) a hazai törvényhozás igyekezett legalább részlegesen orvosolni azokat a károkat, amelyeket a magyar állam vagy más állam 1939–1989 között okozott a jelenlegi és az egykori magyar állampolgároknak. A vagyoni (tulajdoni) károk mellett számba vették a személyi szabadság megsértéséből (deportálás, hadifogság, politikai okokból történő elítélés stb.) eredő veszteségeket is. Az egykori felvidéki magyarok és leszármazottaik joggal reménykedtek, hogy e folyamat eredményeként rájuk is kiterjesztik a kárpótlási törvények hatályát, vagy pedig egy új törvény keretében kapnak részleges kárpótlást. A magyar állam ugyanis 1949 júliusában az úgynevezett csorbatói egyezményben néhány jelentéktelen (a vegyes bizottsági véghatározatokhoz kapcsolódó) követeléstől eltekintve állampolgárai (az érintettek) nevében lemondott minden további követelésről. Bár az elmúlt években elvi szinten a politikusok részéről is megfogalmazódott az igény az említett kérdés rendezésére, a felvidékiek kárpótlása azonban még jelképesen sem történt meg, és e téren sajnos változás már aligha várható.

1. táblázat

A kitelepülésre jelentkezett magyarországi szlovákok fontosabb ingatlanvagyon adatai térségenként

Hiba! A könyvjelző nem létezik. Ország rész	A szlovák anyanyelvűek	A kitelepülésre jelentkezettek	A kitelepülésre jelentkezettek			
	lélekszáma		Saját mg-i ingatlana (kh)	Juttatott mg-i ingatlana (kh)	Saját tulajdonú ház, tanya (db)	Lakásbérlet (db)
I. Észak-Dunántúl	7 146	10 299	4 109	967	985	1 952
II. Dél-Dunántúl	347	873	128	125	29	242
III. Budapest-Pest megye	13 575	22 034	4 312	2 474	1 646	4 033
IV. Észak-Magyarország	5 930	18 830	7 150	2 214	1 767	3 926
V. Délkelet-Alföld	47 586	34 508	12 981	10 680	4 420	4 824
VI. Alföld többi része	1 336	7 701	5 183	1 669	750	590
Magyarország összesen	75 920	93 615 ¹	33 853 ²	18 129 ³	9 597 ⁴	15 567 ⁵

¹Más források szerint meghaladta a 95 ezret; ² A saját tulajdonú ingatlanból 9 122 kh a MÁK szerint kifogás alá esik;

³A juttatott ingatlanból a MÁK szerint 4 188 kh kifogásolás alá esik; ⁴ Saját és juttatott házak, tanyák együtt;

⁵ Csak lakásbérlet.

2. táblázat

A magyarországi németek lélekszáma térségenként

Ország rész	Német anyanyelvűek	Német nemzetiségűek	1946-ban kitelepítettek
	Lélekszáma		
I. Észak-Dunántúl	127 403	79 938	44 598
II. Dél-Dunántúl	182 598	132 555	15 232
III. Budapest-Pest megye	114 965	54 309	41 303
IV. Észak-Magyarország	5 513	2 338	
V. Délkelet-Alföld	12 627	9 603	6 485
VI. Alföld többi része	33 951	25 216	9 227
Magyarország összesen	477 057	303 959	116 845

3. táblázat

A lakosságcsere mérlege

Időszak	Csehszlovákia területéről érkező magyarok	Magyarországról kitelepülő szlovákok
	Lélekszáma	
1946.01.01–12. 31.		8 630
1947.01.01–12. 31.	31 184	29 066
1948 tavasza	7 793	5 482
1948 ősze	11 501	7 665
1949	213	
A lakosságcsere összesen	50 691	50 843
A cserekvótába beszámítottak	26 925	9 414
A cserekvótába nem számítottak	10 000 [*]	
Összesen	86 616	60 257

^{*} 1945 és 1949 között az újjáalakuló Csehszlovákia területéről közel 40 ezer őslakos magyar menekült a trianoni országterületre. Az úgynevezett cserekvótába azonban a csehszlovák fél tiltakozása miatt mintegy 10 ezer személyt nem számíthattak be.

4. táblázat.

A Magyarországra áttelepített felvidéki családok (személyek) megoszlása korábbi lakóhelyük szerint 1947. április 12 – december 31.

Járás	Az áttelepített		Az áttelepítés által érintett települések száma
	családok száma	személyek száma	
Dunaszerdahelyi	137	591	11
Érsekújvári	232	899	5
Galántai	1 587	7 070	20
Komáromi	692	2 784	9
Lévai	573	2 043	16
Malackai	1	5	1
Ógyallai	1 011	4 550	11
Párkányi	4	13	4
Pozsonyi	236	850	3
Somorjai	428	2 026	23
Vágsellyei	1 170	4 547	8
Verebélyi	2	10	2
Zselízi	1 089	4 204	20
Nyugat-Szlovákia összesen	7 162	29 592	133
Feledi	93	308	9
Ipolysági	4	15	3
Losonci	10	31	1
Rimaszombati	81	280	4
Rozsnyói	13	51	2
Tornaljai	149	576	10
Közép-Szlovákia összesen	350	1 261	29
Kassai	90	268	1
Királyhelmei	5	24	1
Nagykaposi	1	3	1
Kelet-Szlovákia összesen	96	295	3
Szlovákia összesen	7 608	31 148	165

¹A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) működésére, szervezeti felépítésére vonatkozóan: *A Magyar Állam Szervei 1944–1950*. I. k., 168–172., *A magyar–csehszlovák lakosságcsereére vonatkozó jogszabályok*. 12–19., Békés Megyei Levéltár (BML) Boross Zoltán iratai 308/1976 gyj., Bobák, Ján 1982. 73–74., BML MÁK XXIV. 1/8. 3369/47., Szabó Károly 1981., II. k., 42–54. adatainak felhasználásával. A Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) a fővárosi központtal együtt 16 kirendeltséget hozott létre. (Miskolc, Nyíregyháza, Békéscsaba, Tótkomlós, Kecskemét, Eger, Balassagyarmat, Budapest, Baja, Szekszárd, Székesfehérvár, Komárom, Győr, Sopron, Kaposvár, Pécs, illetve a lakosságcsere megkezdésekor szobi határátelőkölőhelyen. (Szabó Károly 1981., 44–46.) A MÁK dunántúli működéséről: Cseresnyés Ferenc: A szlovákiai magyarokat fogadó szervek telepítő tevékenysége Baranyában (1947–1948). In *Baranya Megyei Levéltári Évkönyv*. Pécs, 1982., 595–614.

²A teljesség igénye nélkül néhány kötet, illetve tanulmány a második világháborút követő népességmozgásokról. Komanovics József: A népi demokratikus forradalom és telepítés Baranya megyében 1945 és 1945 között. (In *Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből 1944–1948*. Pécs, 1969.), Komanovics József: Szlovákiai magyarok betelepítése Baranyába 1947–1948-ban. (In *Agrártörténeti Szemle*, 1970.), Dankó Imre: Szlovákiai magyarok a Délkelet-Dunántúlon. (In *PAB Évkönyv*, Pécs, 1982.), Albert Gábor: *Emelt fővel*. Budapest, Szépirodalmi, 1983., Füzes Miklós: *Forgószél. Be- és kitelepítések a Délkelet-Dunántúlon 1944–1948 között*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1990., Szita László–Szóts Zoltán (szerk.): *Völgyesség két évszázada*. (1990. október 20–21-ei bonyhádi történetiszaknapi előadásai). Bonyhád, 1991., Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948*. Kecskemét, 1993.

³A lakosságcsere lebonyolítása időszakában, 1946 júniusa és 1949 júniusa között 68 véghatározatot hoztak, amelyeket Magyarországon a *Magyar Közlönyben* jelentettek meg. A véghatározatok gyűjteménye: *A magyar–csehszlovák lakosságcsereére vonatkozó jogszabályok*. A Magyar Meghatalmazotti Hivatal kiadása, Nové Zámky, 1948.

- ⁴ A lakosságcsere megkötésének diplomáciai vonatkozásairól: Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945–1950*. Budapest, Kossuth, A felvidéki magyarság második világháború utáni kálváriájának feldolgozása: Szabó Károly és munkatársai: *A magyar-csehszlovák lakosságcsere története*. I–III. k. Kézirat Országos Széchényi Könyvtár, Janics Kálmán: *A bontalanság évei*. München, 1979; Vigh Károly: *A szlovákai magyarság sorsa*. Budapest, Bereményi, 1993.
- ⁵ A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság (CSÁB) 18 körzetközpontja: Budapest, Pilis, Aszód, Kiskőrös, Esztergom, Bánhida, Felsőpetény, Balassagyarmat, Salgótarján, Miskolc, Forró, Sátoraljaiújhely, Nyiregyháza, Szarvas, Békéscsaba, Tótkomlós, Gyöngyös, Pécs. Bobák, Ján Výmena obyvatelstva medzi Československom a Madarskom (1946–1948). In *Slováci v zahraničí*, 8. Martin, 1982.
- ⁶ Vigh Károly i. m. 134–137.
- ⁷ Új Magyar Központi Levéltár (ÚMKL)-MÁK XIX-A-15-d 117/d.
- ⁸ Szabó Károly 1981., III. k., 410–412. és ÚMKL MÁK XIX-A-15-d 119/d.
- ⁹ Dér László-Szabó Ferenc (szerk.): *Békés megye 1944–45-ben*. Békéscsaba, 1975.
- ¹⁰ ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d 117/d. Kimutatások...
- ¹¹ A magyarországi földreform végrehajtásához kapcsolódó néhány fontosabb szakirodalom: M. Somlyai Magda–Jenei Károly–Szabó Ferenc–Hársfalvi Péter (szerk.): *Földreform 1945*. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Budapest, Kossuth, 1965., Szabó István: *Agrárforradalom a Viharsarokban 1945–1947*. Budapest, Akadémiai, 1976., Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*. Budapest, Akadémiai, 1977., Balogh Sándor-Pölöskei Ferenc (szerk.): *Agrárpolitika és agrárátalakulás Magyarországon 1944–1962*. Budapest, Akadémiai, 1979.
- ¹² A magyarországi németek második világháború utáni történetének néhány jelentős feldolgozása: Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai, 1988., Zielbauer György: *Adatok és tények a magyarországi német-ség történetéből 1945–1949*. Budapest, Akadémiai, 1989., Tilkovszky Lóránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Budapest, Kossuth, 1989., Zielbauer György: *A magyarországi német-ség nehéz évtizede (1945–1955)*. Szombathely, 1990., Füzes Miklós i. m. A honi németek kitelepítésének németországi visszhangjáról: Paul Ginder: Legendák a svábok kitelepítéséről. *Magyar Hírlap*, 1995. február 15., Paul Ginder: Das Ungeheuer aus dem Potsdamer Nest. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 19. júni 1997.
- ¹³ Földesi Margit: A Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) Magyarországon 1945–1947. Budapest, Ikva, 1995.
- ¹⁴ Fehér István i. m. 114. és Zielbauer György (1990) i. m. 97–103.
- ¹⁵ Fehér István i. m. 117–119.
- ¹⁶ Tóth Ágnes i. m. 65–66.
- ¹⁷ Angyal Béla: *Gúta 1945–1949*. Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 1997. 25–27.
- ¹⁸ Kugler József: *Adatok és tények a magyar csehszlovák lakosságcsereéről*. Békéscsaba, Alföldi Társadalom, 1991.
- ¹⁹ Vadkerty Katalin: A csehszlovák–magyar lakosságcsere korabeli hivatalos szlovák értékelése. *Régió*, 4. évf., 1993., 3. szám, 119–139.
- ²⁰ Szabó Károly i. m. 1981., III. k., 7.
- ²¹ ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d 99/d.
- ²² ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d 99/d.
- ²³ BML-MÁK XXIV. MÁK 1/8. Telephelyek osztályozása (MÁK körlevél dátum nélkül).
- ²⁴ ÚMKL-MÁK XIX-A-15-d.
- ²⁵ Szabó Károly 1988. 62; Szabó károly 1981. i. m. 410–413; ÚMKL-MÁK-XIX-15-d 117/d., Az 1949. évi Népszámlálás III. k. 333.
- ²⁶ Boross Zoltán egykori rimaszombati körzeti megbízott visszaemlékezése szerint a csehszlovák hatóságok csak Losonc, Rimaszombat, Feled, Tornalja, Rozsnyó városokból és környékükről mintegy tízezer magyart kényszerítettek (többnyire húsz kilós csomaggal) szülőföldjének elhagyására, míg a kétoldalú csere keretében ingóságokkal együtt áttelepülők száma alig haladta meg a kétezret.
- ²⁷ ÚMKL-MÁK-XIX-A-15-d 97/d; *Új Otthon*, 1948. február 7.
- ²⁸ Az úgynevezett pöstényi jegyzőkönyvről és a jegyzőkönyv hazai kritikájáról Szabó Károly i. m. 70–128.